

Majtényi György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.*

Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005. 266 oldal

A tudomány lajtorjája alapvető jelentőségű munka a hazai jelenkortörténet-írásban, mely újszerű látásmódjával – a szerző többször hangsúlyozott szándéka szerint is – nagyban hozzájárulhat a szocialista korszak egyoldalú, a hagyományos történettudomány politika- és eseménytörténeti irányultságú diskurzusai által uralt értelmezései revíziójához. Az alcímben szereplő kulcsfogalmak idézőjelbe tétele jó előre figyelmezteti az olvasót, hogy Majtényi a posztmodern gondolkodás talaján áll, konstruált, virtuális fogalmakként értelmezi a *társadalmi mobilitást* és az *új értelmiséget*.

A szerző a „társadalmi mobilitás” és az „új értelmiség” jelenségének szociológiai, társadalomtörténeti értékelését az *Alltagsgeschichte* és a *new cultural history* módszereivel kísérli meg revízió alá venni. A könyv záró részeként funkcionáló, komoly elméleti és módszertani felkészültséggel megírt, imponáló szakirodalmi bázison nyugvó *Bibliográfiái esszé*t talán szerencsésebb lett volna a bevezető részbe illeszteni, hogy a kevésbé tájékozott olvasó nagyobb rálátással közelíthessen a téma itthon úttörő jellegűnek számító feldolgozásához. (Ezt ugyanakkor segítik az egyes fejezetek elején található rövid elméleti bevezetők.)

Az esszében Majtényi – Bartha Eszter tanulmánya¹ alapján – vázaltszerűen bemutatja a szovjetológiai kutatások ívét a modernizációs paradigmától a totalitarizmus-elméleteken és a „revizionista” irányzaton keresztül a sztálinizmus mint civilizáció modelljéig. Utóbbinál nem tér ki azonban Stephen Kotkin *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* című korszakos jelentőségű munkájára, melyről az egész irányzat a nevét kapta, s bár a lábjegyzetben utal Kotkinra (221.), sajnos a bibliográfiából – minden bizonnyal véletlenül – kimaradt ez az alapmű. Kotkin legfőbb érdemeként rámutat arra, hogy a sztálinizmus forradalmasította a mindennapi élet mikroszintű stratégiáit, s ezáltal valami újfajta értékrendszert, társadalmi identitást és életmódot hozott létre, valamint bemutatja, hogy a társadalmi jólét megteremtésének igénye, a volt uralkodó osztályok felszámolásának programja, végül a szocialista igazságosság, az egyenlő társadalom megvalósításának eszménye mind-mind integráns részei voltak a sztálinista korszak politikájának és társadalomtörténetének, s nem tekinthetőek pusztán egy diskurzus részeinek.²

¹ Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. *Eszmélet* 2003. 1. 4–29.

² Bartha 2003: 25–26. Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley, 1995, 17–18. és 23. Kotkin könyvével részletesen foglalkozik Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* 2006. 2. 3–30, 20–23.

Majtényi az esszé további részében bemutatja azon elméleti hatásokat, melyek leginkább befolyásolták szemléletét a könyv (doktori disszertációjának átdolgozott változatának) írása során. Így ismerteti az *Alltagsgeschichte* (a mindennapok története) irányzatát és módszertanát (részletesen bemutatva az *Eigensinn* avagy az „önfejűség” fogalmát, a német nyelvben megbújó jelentésrétegeit, valamint a fogalom magyarra fordításának, hazai recepciójának nehézségeit³), végül pedig a *linguistic turn* hatásait Hayden White-től az *intellectual history*n keresztül a *new cultural history*ig.

Az esszé mintegy zárszavaként a szerző a következőkben fogalmazza meg saját történelmi felfogását: „Ha a forrásokat narratívumként elemezzük, a szövegben kódolt jelentések révén értelmezhetővé válnak a különböző diskurzusok hatásai és határai, s ezáltal közelebb juthatunk a kortársak – alig felfedhető – önfejűségének, a korabeli életvilágok és a kortárs értelmezések megismeréséhez.” Majtényi a narrációt szubjektív értelmezésnek tartja, s bírálja azokat a történészeket, akik „a narráció fogalmát használják a narratívum fogalma helyett, ami jelzi: a történet elmondása, az elbeszélés aktusa lényegesebbnek tűnik az elbeszélés során keletkező szövegnél, a történet/történelem elmondásának gesztusa pedig magánál a történetnél.” (242–243.)

Majtényi a társadalmi mobilitás lehetséges csatornáit vizsgáló tanulmányában (az „új értelmiség”) szempontjából a legfontosabbra, az oktatás, az iskola szerepére, közelebről a népi kollégiumi és a szakérettségis mozgalom jelenségére fókuszál. Elsőként bemutatja a társadalmi mobilitás értelmezési kereteit. Meggyőző erővel ismerteti a fogalomhasználatból eredő problémákat, a hatalom és a tudomány közötti diskurzus szerepét a fogalmak megalkotásában, alakításában és továbbélésében. Ennek kapcsán rámutat arra, hogyan vették át 1989 után a történészek kritikátlanul a rendszerváltás előtt így létrejött szociológiai fogalmakat, eredményeket és következtetéseket. Meglátása szerint a szocialista korszak szociológiája „közös nyelvet beszélt” a hatalommal, nem bontotta le (de még csak nem is árnyalta) a munkás–paraszt–értelmiség sematikus fogalmi triászát (a rétegmodell-vizsgálatok ugyanis átjárhatóságot teremtettek e kategóriák között, s ezzel gyakorlatilag igazolták a hatalom értelmezését), az uralkodó ideológiát igazoló kutatásai révén pedig saját területén is erősítette a hierarchikus szemléletet. Utóbbi felvetéshez kapcsolódóan Majtényi jogosan teszi fel a kérdést, miszerint értékelhető-e a társadalmi mobilitás pozitív jelenségként, s leírható-e egyáltalán e társadalmi változás „lefelé” és „fölfelé” irányuló elmozdulásként. (38.) A korszak szociológiájáról alkotott elmarasztaló véleményének némileg ellentmondva a szerző az utolsó fejezetben megemlíti, hogy a társadalmi mobilitással kapcsolatos uralkodó hierarchikus szemléletet – a társadalmi pozíciók értékének viszonylagosságát hangsúlyozva – már 1970-ben támadta

³ Majtényi egy korábban megjelent előtanulmányban már foglalkozott az „önfejűség” problémájával: Majtényi György: Uraltak vagy önfejűek? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall* 2001. 5–6. 242–252.

Andorka Rudolf, míg Róbert Péter az életútkutatás módszereinek alkalmazásában látta a mobilitáskutatás új dimenzióját.⁴ (176.)

Nem mutat rá ugyanakkor Majtényi arra az alapvető ellentmondásra, miszerint egy magát proletárdiktatúráként definiáló rendszer, mely a hivatalos ideológia és a propaganda szintjén az általa idealizáltan megjelenített munkásság vezető szerepét és a munkásosztály uralmát hirdette, miként tekinthette pozitívumnak a „fölfelé” irányuló mobilitást, a munkások értelmiségivé válását, s hogyan tekinthette egyáltalán ezt a társadalmi mozgást „fölfelé” emelkedőnek.

A korai sztálinista időszak retorikájában jól tetten érhető egyfajta értelmiségellenesség, ám ez inkább a régi „középosztálybeli” értelmiség ellen irányult. Az „új értelmiség” fogalmának bevezetésével, a szakérettségis mozgalom létrehozásával a hatalom mégis az értelmiségi „réteg” szerepének fontosságát ismerte el, s eszközként használta a hangzatos jelszavakat egy radikális elit- és kádercsere végrehajtásához. Az államszocializmusban is tovább élt tehát az értelmiségi lét fetisizálása, fennmaradt a korábbi presztízshierarchia, mely a javadalmazásban, az állami újraelosztásból való részesedésben is megmutatkozott. Ráadásul a hatalom által „létrehozott” „új értelmiség” éppen a leváltani kívánt háború előtti „középosztálybeli” értelmiség értékrendjét, életformáját vette át.

Ahogy Majtényi is rámutat, ezt nagyban megkönnyítette, hogy a régi értelmiségi családok – átmeneti „deklasszálódást” követően – kapcsolataik és kulturális tőkéjük révén fokozatosan visszaszerezték korábbi társadalmi pozícióikat, sikeres státuszreprodukciót hajtottak végre. Továbbra is megmaradt egyes pályák (az orvosi és a jogi hivatás) zártsága, az oktatási rendszer pedig újratermelte a korábbi egyenlőtlenségeket. (74–76.)

Az értelmiség fogalmának vizsgálata során Majtényi bemutatja annak heterogenitását (megkülönböztetve egymástól a „szellemi foglalkozású”, az „értelmiségi” és a „káder” fogalmát), a fogalom korszakon belüli jelentésváltozásait, valamint azt a – különböző foglalkozások besorolásánál folytatott – kategorizálási gyakorlatot, mellyel a hatalom kénye-kedve szerint alakította a társadalomstatisztikákat, nem beszélve most a statisztikákban, felvételi kérdőívekben szereplő adatok hitelességének kérdéséről, amit Majtényi is részletesen tárgyal. A könyv egyik legfontosabb kérdését is itt fogalmazza meg a szerző: „...létezik-e valami pusztán attól, hogy beszélnek róla, és létezhet-e egyáltalában, ha nem beszélnek róla. Egyfelől felettébb kérdéses, hogy a korabeli hatalmi diskurzusokban megszülető kategóriák megfeleltethetők-e valóságos, a kortársak számára létező jelenségeknek, s alkalmazhatók-e a korabeli társadalom leírására, másfelől viszont felvethető, hogy mai fogalmaink annak a kornak a tudati, társadalmi viszonyait jellemzik-e, amelyre alkalmazzuk, vagy amelyben használjuk őket.” (69–70.) Ugyanakkor jobb híján maga is átvesszi az általa korábban élesen bírált Kádár-kori szociológia fogalmait, s a statisztikai adatokat is egyre inkább hivatkozási alapként kezeli.

⁴ Andorka Rudolf: *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai*. II. k.: *Magyarországon*. KSH NKI, Budapest, 1970; Róbert Péter: *Mobilitás és életút*. In: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződésmodell vizsgálat*. I., Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1982.

A könyv legérzékenyebb pontja az értelmiség és a középosztály egymáshoz való viszonyának elemzése, melynek során Majtényi – anélkül, hogy megnyugtatóan tisztázni próbálná a középosztály igencsak problematikus fogalmát, vagy inkább korábban ismertetett kételkedő álláspontjának megfelelően megkérdőjelezne a fogalom használatának létjogosultságát – kijelenti: „Álláspontom szerint a diploma és az ennek révén megszerezhető értelmiségi munkakör [...] az államszocializmus időszakában is a társadalmi középbe való tartozás egyik ismérvének számított.” (55–56.)

Az Örkény Antal tanulmányai⁵ nyomán a rendszerváltáskor kirobbant „mobilitásvita” kapcsán Majtényi jól látja meg, hogy a szocialista korszakban lezajlott társadalmi mobilitásnak „a demokratikus jelen perspektívájából” történő „újragondolása” szintén normatív alapú (ezúttal negatív előjelű) értékelésekhez vezetett, *irányított mobilitásnak* bélyegezve a folyamatot. (93–95.) Itt érkezünk el a végig kiemelkedő színvonalon megírt könyv meglátásom szerinti legjobb részéhez, melynek során Majtényi remek érzékkel kiválasztott forrásanyagra támaszkodva a NÉKOSZ és a szakérettségi történetén keresztül jellemzi, hogy „az államszocialista rendszer megítélése mennyiben befolyásolta és befolyásolja ma is a társadalmi mobilitás értelmezését”. Nagy problémaérzékenységgel vizsgálja, hogyan ábrázolja a történeti irodalom a fordulat évei előtt, illetve után értelmiségi pályára lépők mobilitási tapasztalatát, valamint bemutatja a népi- és a szakérettséگیs kollégisták kollégiumi emlékei között megfigyelhető különbségeket. (96.)

Majtényi rámutat arra, hogy „a két ’mozgalom’ történetéhez [...] különböző jelentéstartalmaink tapadtak a köztudatban és a történeti irodalomban egyaránt. A kérdéskör szakirodalma a szakérettséگیs tanfolyamok alapítását a káderképzés rendszere megteremtésének mozzanataként értelmezi, míg a népi kollégiumokra többen mint a demokratikus időszak mobilitási trendjeit reprezentáló, a társadalom demokratizálódását szolgáló mozgalomra tekintenek.” (101.) Mindeközben a szerző szerint a szakérettséگی szinte minden lényeges elemében a népi kollégiumi mozgalom folytatásának tekinthető (100–101.), s nincs számottevő különbség a népi kollégisták és a szakérettséگیsek származási összetételében. (137.) Majtényi az utólagos értékelések közötti éles különbségeket a mozgalmak megszűnését követő későbbi események és a róluk szóló diskurzusok – a NÉKOSZ romantikus-nosztalgikus (ön)mítosza és utóélete, valamint a szakérettséگی stigmatizálása – hatásában látja. (101.) Az általa készített interjúk ugyancsak alátámasztják megállapításait: míg a népi kollégisták büszkén emlékeznek a kollégiumi időszakra, és a közösséghez tartozás fontosságát hangsúlyozzák a NÉKOSZ fő érdeként, addig a szakérettséگیsek elsősorban saját életpályájuk megalapozását látják a mozgalomban, melyhez jóval kritikusabban is viszonyulnak. Ennek fő oka Majtényi szerint, hogy a szakérettséگیvel foglalkozó irodalom és a mozgalom utóélete nem alakított ki számukra vállalható „képet”. (118–119.)

⁵ Örkény Antal: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság* 1989. 4. 20–33., valamint Örkény Antal: Félúton. Megjegyzések a társadalmi mobilitás magyarországi kutatásának elmúlt két évtizedéről. *Replika* 1991. 1. 14–24.

A negyedik fejezetben Majtényi úttörő jelentőségű kísérletet tesz az *Alltagsgeschichte* elméletének és módszereinek gyakorlati adaptálására.⁶ A szerző a „korabeli hétköznapok kontextusában” kívánja vizsgálni a mobilitás jelenségét, az értelmiségi lét kulturális dimenzióit, elsősorban az *életmód* és az *életstílus* fogalmának alkalmazásával. Míg az *életmódot* a megszerzett javakkal, a hétköznapi környezettel hozza kapcsolatba, addig szerinte – Stefan Hradilt idézve – az *életstílus* „az adott körülmények ’objektíven’, tehát ’az egyének cselekvéseitől és gondolkozásától függetlenül létező társadalmi struktúrák’ elsajátítását, a saját élet egyéni ’stilizálását’ jelenti”. Majtényi azonban nem következetes, ismét kritikátlanul vesz át fogalmakat a szociológiából, „objektív társadalmi struktúrák”-ról beszél, miközben korábban a posztmodern jegyében egy diskurzus részének, virtuálisnak tekintette és távolságtartással használta ezeket a fogalmakat. (127–128.)

A kulturális változások tudati hatásait Majtényi a korabeli naplók és feljegyzések vizsgálatával véli leginkább ábrázolhatónak. Nagyszerű forrásanyagra támaszkodva plasztikus képekben villantja fel a kollégiumi élet hétköznapijainak mozaikjait, egy rendkívül érdekes fegyelmi ügy bemutatásakor pedig felvillantja történeti elbeszélő tehetségét is.

A szerző egyedi történetek kapcsán próbálja alkalmazni az „önfejűség” fogalmát. Rámutat arra, hogy a diktatúra a hétköznapiokban magatartásbeli, nyelvi szabályokká, viselkedési mintákká szelődött, melyekhez az érvényesülés érdekében alkalmazkodtak a kollégisták. Ezen túlmenően viszont kijelenti, hogy ha az egyének cselekedeteinek „okaira vagyunk kíváncsiak, mi is kénytelenek vagyunk az ő perspektívájukból szemlélni az eseményeket”. (160–161.)

Itt megfelelkezik arról, hogy miközben a múlt szereplőinek szövegeit narratívumként kezeli, maga is a jelen perspektívájából közelíti a forrásokhoz. Hiszen a hermeneutika jegyében (márpedig az *Alltagsgeschichte* a gadameri hermeneutikából táplálkozik) nemcsak megérteni, hanem értelmezni is próbálja forrásait azzal, hogy kiválogatja, szerkeszti és beilleszti szövegebe a narratívumot, s az így létrejött szöveg végül nem más, mint narráció.

A hermeneutikai szemléletből fakadóan nem az előítéletek és attitűdök kiküszöbölése kell legyen a történész célja, hanem azok tudatosítása a folytonos önreflexió révén. El kell fogadnunk, hogy a múlt örökre elzárja előlünk a történelem szereplőit, s csak interpretációk révén (re)konstruálhatjuk világukat.

Majtényi szerint „[a]rra a kérdésre [...], hogy a pártállam társadalomformáló tervei miképp valósultak meg a hétköznapiokban, és közvetlenül befolyásolni tudták-e az egyéni életutak alakulását, csak a kortárs életutak vizsgálata adhat válaszokat. [...] Az antropológiai nézőpont érvényesítése segíthet abban, hogy eltávolodva a mobilitás általános értelmezéseitől, a társadalmi változás átfogó

⁶ Az 1945 utáni magyar történelem vonatkozásában hasonló jellegű vállalkozásra példa még Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 34.) MTA TTI, Budapest, 2004. E könyv módszertanának részletes bírálatát adja recenziójában Nagy Ágnes (*Urbs. Magyar Várostartörténeti Évkönyv I.* BFL, Budapest, 2006. 353–358.)

normatív értékelésétől, a konkrét jelenségek mikroszkopikus vizsgálatára vállalkozva közelebb jussunk korabeli jelentéseiknek a megismeréséhez.” (171.) Ennek megfelelően az utolsó fejezetben – az általánostól az egyedi felé haladva – egy volt szakérettségis, Ősz Gabriella életútját elemzi, annak írásos visszaemlékezése és a vele készített interjúk segítségével. Majtényi az „életút dekonstrukciójának posztmodern fogalma” alapján nem hisz a „tipikus életút” létezésében, de bízik abban, hogy az életút elemzése során meg lehet vizsgálni, „hogymeg egyes átfogó kategóriák miképp valósulnak meg egyedi, konkrét esetekben”. (178–179.) Fontosnak érzi hangsúlyozni: „hogymeg kilépve a hagyományos történetírói pozícióból, a mindentudó narrátor szerepéből, az élettörténet figyelmes olvasójaként ne a saját magam, hanem – lehetőség szerint – egy kortárs értelmezését bontsam ki a rendelkezésemre álló források textusából.” (179.)

Itt ismét az előzőekben már felmerült problémával szembesülünk. A „kortárs értelmezésének” fenti programja már ott megdőlni látszik, amikor Majtényi ismerteti az értelmezés – általa meghatározott – (pre)konceptióját: „arra keresek választ, hogy az egyes lakásokhoz kapcsolódó emlékezeti képek milyen jelentésekkel telítődtek a visszaemlékező számára. A ’társadalmi tények’ mennyiben feleltethetők meg az egyéni tapasztalatoknak? És végül ennek tükrében: a memoár szerzője hogyan élte meg az értelmiségivé válás élményét, a mobilitás tapasztalatát?” (184.)

Szintén problematikusá teszi Majtényi vállalkozását, hogy Ősz Gabriella 1978-ban, ötvenévesen kezdte írni visszaemlékezéseit, ráadásul az emlékek (re) konstrukciója során nem jut tovább 1960-nál. Tehát nemcsak a történész, de még a történet szereplője is a „jelen perspektívájából” tekint saját múltjára. Ezt Majtényi a későbbiekben maga is többször elismeri (189. és 213–214.): „A szerző életútját értelmezésem szerint az identitáskeresés céljával rekonstruálta. Az idő múlásával, a körülmények változásával fokozatosan módosult az emlékezés folyamata. Jelenlegi körülményei váltak az események kontextusává, melyek nemhogy megerősítették volna, hanem inkább megváltoztatták egykori céljait. Nemcsak az elbeszélés jelenét, hanem az elbeszélte időt is egyre inkább áthatják ezek a tudati képek.” (213–214.)

Az *Összegzésben* Majtényi levonja könyve legfőbb tanulságait: „Egyetlen életút elemzése [...] természetesen nem helyettesítheti a társadalmi változások átfogó, általános szempontú vizsgálatát. Nyilvánvaló, hogy kölcsönösséget kell feltételeznünk az egyének életvilágában érzékelhető jelenségek és az azokon túl zajló, de általuk is alakított folyamatok között.” (217.) „A kortársak törekvései, céljai kölcsönöztek saját és sajátos dinamikát a látszólag felülről vezérelt társadalmi folyamatoknak. A korszak társadalmi mobilitásának egy olyan értelmezése tűnik így a legkézenfekvőbbnek, mely a változásban a hatalmi szándék és az egyéni érdekek együttes megvalósulását láttatja. A mobilitás, álláspontom szerint, nemcsak ’felülről’, de ’alulról’ is irányított volt.” (219.) Egy efféle szintetizáló módszer igénye már egy sokoldalú, plurális szemlélet irányába mutat. A szerző kénytelen belátni, hogy a diskurzusanalízis és az *Alltagsgeschichte* (illetve annak

egy korai változata) nem az egyedül legitim elemzési lehetőségét jelentik a „múlt-nak”, s kizárólagos használatuk elzárhatja a történezt a módszertani sokszínűségtől és szabadságtól.

Majtényi György könyvének megjelenése több szempontból is jelentős eseménye a magyar történettudománynak. A hazai jelenkortörténet-írásban forradalminak számító – bár többször következetlen – nézőpontjával, a legszélesebb értelemben vett társadalomtörténet nemzetközi diskurzusaiból merítő, azokhoz kapcsolódó módszertanával – alkalmazásának minden ellentmondásossága ellenére – elősegítheti a szocialista korszakról itthon folyó politikatörténeti orientációjú diskurzusok megújítását, s remélhetőleg inspirálóan hat a jelenkortörténet művelőire.

Nagy-Csere Áron